

Covid-19 Pandemi Sürecini McLuhan Ve Teknolojik Determinizm Açısından Değerlendirmek

Assessing The Covid-19 Pandemia Process In Terms Of McLuhan And Technological Determinism

Öğr. Gör. Habibe KULLE

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Kırıkhan Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Yerel Yönetimler Programı

ORCID: 0000-0002-4027-0684

ÖZET

Covid-19 pandemisi küresel değerlerin yeniden ele alınmasına imkan tanımıştır. Özellikle ulusal ile küresele yeniden gözleri çevirmiştir. Covid-19 pandemisi artan teknolojik gelişmelerin etkilerinin de yeniden değerlendirilmesine olanak tanımıştır. Böylece toplumsalın şekillenmesinde teknolojinin etkilerini de görünür kılmıştır. Bu çalışma, iletişim kuramcısı McLuhan'ın teorilerini kullanarak Covid-19 salgın sürecini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada öncelikle Covid-19'un ne olduğu tanımlanmıştır. Daha sonra McLuhan'ın teorisine değinilmiştir. Son olarak Covid-19 pandemi sürecinde yaşananları gözlemler doğrultusunda mevcut teori ekseninde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, McLuhan, Teknolojik Determinizm

ABSTRACT

The Covid-19 pandemic has enabled global values to be reconsidered. It has turned its eyes to the national and the global again. The Covid-19 pandemic has allowed the effects of increasing technological developments to be re-evaluated. Thus, it has made the effects of technology visible in shaping the society. This study aims to evaluate the Covid-19 outbreak process using theories of communications theorist McLuhan. In the study, firstly, what Covid-19 is was defined. Later, McLuhan's theory was mentioned. Finally, what happened during the Covid-19 pandemic process was evaluated in line with the existing theory in line with observations.

Keywords: Covid-19, McLuhan, Technological Determinism.

Giriş

Tarihsel süreçte toplumların değişim ve dönüşümleri tek bir çizgi üzerinden ilerletilmemiştir. Daha çok farklı değişkenlerin müdahalesi sonucu değişik döngüler içerisinde şekil bulmuştur. Var oluşu anlamlandırma çabasıyla birlikte bu süreç daha parça-pörçük bir hale dönüşmüştür. İnsanın içinde taşıdığı merak duygusu ve belirsizliğe karşı temkinli olma gerekliliği bu süreci beraberinde getirmiştir. Tarihselliğe ilişkin anlatılar Marksist düzenle birlikte moda halini alırken bu Marksist düzen, kendisine karşı üretilmiş olan ideolojiler tarafından popüler hale getirilmiştir. Marx'ın tarihselliği üst sınıf ve alt sınıf arasındaki mücadelesinden ibaret sayan ön görüşü kelebek etkisi oluşturarak hem benzer düşünceleri hem de karşıtı olan düşünceleri ardı ardına çoğaltmıştır. Marx, bireyin ben ve ötekiler arasında oluşturduğu bu dengeyi bilimsel alanda sosyolojik olarak analiz

etmiştir. Onun görünür kıldığı diğer bir deyişle somut kıldığı bu sosyolojik okuma toplumların kendilerini şekillendirirken devamlı olarak başvurdukları bir başucu kitabı halini almıştır. Daha da abartmak gerekirse toplumların belirsizliklerden kaçarak sığınak yerine edindikleri bir yer olmuştur Marksizm. Hegel'in diyalektiğinden ilham bulan bu teori –izmler ile ideoloji haline gelmiştir. Hegel kendi diyalektiği ile anlattığı efendi ve köle arasındaki ötekileştirme gerekliliğini ve onun sağladığı imkanı Marx iktisadi ve sosyolojik düzende bunun vazgeçilmez olduğunu göstermiştir. Platon, Hegel, Sokrates karşıtları, Yapısalcılar, Post yapısalcılar, Marksizmi öven yeren tüm kitleler tüm öğretiler ve teoriler bundan nasibini almışlardır. Kapitalizm dahi varlığını Marksizm'e borçludur. Kendisini icat eden, popülerleştirerek görünür kılan Marksizm'dir. Dünya genelinde ben ve senin yerini biz ve sizler almaya başlamış Marksist sistemin hiyerarşik düzen anlayışı sosyolojinin etkileşim içerisinde olduğu her alana bilimsel olarak yayılmıştır. Bu alanlardan bir tanesi de iletişim alanı, iletişim sosyolojisidir.

İletişim kuramları (eleştirel kuramlar) temel alındığında Marksist geleneğin medyanın rolünün ne olması sorusunda da temel belirleyici olduğu söylenebilir. Medya çoğu zaman Althusser'in bahsettiği gibi bir ideolojik aygıt olarak, erkin veya üst sınıfın temsilciliğini yapan bir araç olarak değerlendirilmektedir. F. Fejes (1994). "Eleştirel Kitle İletişim Araştırması ve Medya Etkileri"(Fejes, 1994) nde de mevcut durumu belirtir. Marksist ideolojinin etkilerinin bu denli artma sebebi olarak onların var oluşta bir anlam arayan içkin tarafları olmasından kaynaklanıyor olabilir. Yine de Marksizm'in etki alanının genişliği iletişimi kültürel olarak ele alan teorilerde de bir anlam katmasından kaynaklandığı söylenebilir. Bunun en bariz göstergesini Pierre Bourdieu'nun tüketim pratikleri konusunda yapmış olduğu kültürel açıklamalarda görülebilir. Éric Maıgret'in (2019) "Medya ve İletişim Sosyolojisi" adlı eserinde de aktarıldığı şekliyle Bourdieu için kültürün pratikleri hiyerarşik bir şekilde sınıflandırılır. Ama Bourdieu'nun bu kültürel sınıflamada Marksist sistemden ayrıldığı daha doğru ifadeyle Adorno'nun Marksizm'inden ayrıldığı nokta onda seçkinler her şey değildir (Maıgret, 2019: 161-165). Ama seçkinci düşünce medyanın gerçek rolünü gizlemekte vazgeçilmezdir.

Bu seçkinci yaklaşımlar erk ve onun hegemonyasını meşru kılmak için sürekli olarak iletişim kanallarına başvurumaktadırlar. Siyasal iletişimin önemli bir yer edindiği nokta da burasıdır. Habermas'ın İletişimsel Eylem kuramı ile etkin kılmaya çalıştığı ve iletişimi eylemsel alanda her yerde geçerli olan ve her koşulda varlığını sürdürebilecek bir demokrasi arayışı ile taçlandırmak isteyen düşünürün bu tutumu siyasal iletişimin de etki alanını arttırmıştır. Özellikle içinde bulunduğumuz yüzyıl olan bilim çağında iletişimin siyasal erk için ne kadar önemli olduğu ortadadır. Siyasal erkin yanlış eylemlerini meşru kılacak bir söylemi geliştirme becerisi olmasa

kitleler nasıl istenilen yönde hareket ettirilebilirdi. İletişimin siyasal boyutunu anlamak iletişimin kuramsal yapılanmasından zordur. Çünkü siyasal alanda sessizliğin dahi kitle de bir karşılığı olabilmektedir.

Bunlarla birlikte insanlığın gelişimini tarım toplumundan, sanayi toplumuna oradan da daha özgür olacakları bilim toplumuna ulaşacağını belirten düşünürler mevcuttur. Daniel Bell (1973), Alvin Toffler (1981), Yoneji Masuda (1981) bunlardan birkaç tanesidir (Splichal, 1994:59'dan aktaran Çelik,1998:55). İnsanlığın bu gelişim aşamasında geldiği son noktada karşılaştığı en önemli unsur internet olmuştur. Toplumları şekillendirmede televizyonun önemli olduğu bir dönemden sonra teknolojik imkanlar internetin olanaklarını sınırlarını arttırarak insanlığın şekillenmesinde baş rolü kendisine vermişlerdir. Artık insan yaşamının vazgeçilmez bir uzvu haline gelmiş olan internet gerçekliği veya yaşan(a)mamışlıkları sanal alemde var kılma imkanı sağlamasından dolayı önemli bir yer işgal etmektedir. Teknolojik gelişmenin bu imkanlarını çok öncelerden tahmin eden ve televizyon üzerinden yaptığı açıklamaları ile dünyanın küresel bir köy haline dönebileceğini vurgulayan McLuhan teknolojinin oluşturuculuğunu belirtmiştir (Maigret, 2019: 129-140). Bu çalışmada 2019 yılında ortaya çıkmış olan Covid-19 salgını sürecindeki gelişmeler ve tedbirler McLuhan'ın teori ve kuramlarından faydalanılarak değerlendirilecektir.

YENİ KORONAVİRÜS (COVID-19)

İnsanlık tarihi boyunca hava koşulları, kabileler arası savaşlar, din ve mezhep savaşları, katliamlar ve çeşitli sebeplerle birçok kayıpların olduğu bilinmektedir. Bu sebeplerden bir tanesi olan salgın hastalıklarda tarihin her döneminde görülmüştür. Bunlardan ilki olan çiçek salgını Milattan önce ortaya çıkmıştır. Daha sonrasında küçük ve orta düzeyde salgınlar görülmeye devam etmiştir (Özdemir, 2005: 16-25). Bunlardan en yaygını ve en çok bilineni Orta Çağ döneminde başlamış olan kara ölüm (veba) dönemin koşulları nedeniyle daha önceden tespit edilemediği ve tedbirsizlikler nedeniyle hızla yayılmıştır. Bu durumun sebebi dini yollardan açıklanmaya çalışılmış ve geçici bir durum olarak değerlendirilmiştir. Mevcut durumda sonuç olarak kitle ölümlerini beraberinde getirmiştir (İstek, 2017: 174-176). Orta Asya üzerinden diğer ülkeleri ve Avrupa'yı esir alan salgın Avrupa nüfusunun yaklaşık olarak yarısını yok etmiştir. Çin'den başlayarak Avrupa'ya kadar toplamda 200 milyon insanın ölümüne neden olmuştur. Salgının bu denli hızlı ilerlemesi ticari hayatı da olumsuz etkilemiştir. Ticari yollar terk edilerek insanlar doğal yollardan(geyik, tavşan avlamak, otlarla beslenmek vb.) beslenebildikleri alternatif beslenme yolları bulmuşlardır(Geç, 2011: 139-142). Salgın zamanla aile, akrabalık, dini ayin gibi birlikte yapılan çoğu sosyal aktiviteleri ortadan kaldırmıştır. Salgınlar sürekli olarak benzer sonuçlar ile devam ettirilmişlerdir. Bu salgınların en uzun süreli(18.yy'dan -20. Yy'a kadar) olan Korela Salgınında

da yine benzer sonuçlar ortaya çıkmıştır (Yılmaz, 2017: 30-33).Salgınlar arasında hijyen faktörünün tedbir olarak değerlendirildiği salgın Tifüs salgınıdır. Bu süreçte özellikle Osmanlı Devletinde çok fazla kayıp vermeden atlatması bu hijyen kuralına her yerde, okul, yerleşim alanlarında, toplu ortamlarda, hapishanelerde uyulmasından kaynaklanmıştır (Özer, 2016: 249-253).

Amerika da ortaya çıkan ve 40 milyonu aşan kayıplara neden olan İspanyol Gribi ise yayıldığı süreçte anlamsız bir şekilde yaşlılar ve çocuklardan ziyade genç ve eril bireyleri daha çok etkileyerek ölümlere neden olmuştur (Temel ve Ertin, 2020: 64-66). Bu gripler ve virüsler farklı dönemlerde farklı şekillerde görülmeye devam etmişlerdir. Sarı Humma Salgını (1800'lerin Sonu), Rus Gribi (1889-1890), İspanyol Gribi (1918-1920), Asya Gribi (1957-1958), Hong Kong Gribi (1957-1958) ve yakın zaman içerisinde yaşanan HIV/AIDS (1981-), SARS (2002-2004), Domuz Gribi (2009-2010), EBOLA (2014- 2016), MERS (2015-) şeklinde çeşitli grip ve virüslerle karşı karşıya kalınmıştır (Türk, Ak Bingül, Ak, 2020: 614-623). Bu tarihsel süreçte yaşanmış olan bu hastalıklar hepsini salgın olarak değerlendirmek doğru değildir. Çünkü salgın, belli bir zaman aralığında ve fazla sayıda görülmesi durumudur. Pandemi ise artık sınırları aşan ve kıta ile diğer kıtaları etkileyen büyük çaplı salgınlardır(Arık;1991,27). Bu ayrıma dikkat ederek Covid-19'u bir pandemi olarak değerlendirmek gerekir.

Covid-19 pandemisi, Aralık 2019 da tanımlanan ve 21. Yy'a damgasını vuran, küresel anlamda sağlığı tehdit etmiş olan büyük çaplı bir salgındır (Dünya Sağlık Örgütü, 2020). Covid-19 kendisinden önceki son 18 yılda görülmüş olan daha önceki iki örneği (SARS-2002-2003 VE MERS) gibi solunum sendromuna neden olan bir hastalıktır (Wit, Doremalen, Falzarano, Munster, 2016). Covid-19 (Yeni Koronavirüs Hastalığı), İlk olarak Çin'in Vuhan Eyaleti'nde görülmüştür. Belirtileri ateş, öksürük, nefes darlığıdır (Covid19, 2021). Covid-19'un belirtileri genel olarak farklılık göstermektedir. En yaygın belirtileri yorgunluk, ateş, öksürük, nefes almada zorluk, koku alma, tat alma duyularındaki kayıplardır. Belirtiler virüs ile temastan bir veya on dört gün içerisinde kendini göstermektedir (Wikipedia,2021). Çoğu insanda hafif belirtiler görülse de bazı kişilerde solunum yetmezliği yaşanmaktadır. Akut solunum sıkıntısı sendromu (ARDS) görülen bireylerde bu aşamayı geçirmelerine rağmen bu durum beraberinde aylarca farklı sorunlara yol açmıştır. Çoklu organ yetmezliği, sepsise, tromboza neden olabilmektedir. Uzun süreli Covid-19 olarak adlandırılan bu sürede kaslarda ağrı, şiddetli yorgunluk, hafıza kaybı, düşük derecede ateş ve nefes darlığı şeklinde kendisini göstermektedir (Yelin vd., 2020:1115-1117).

Hastalığın bulaşması insandan insana, hapsırma, öksürme, konuşma gibi faaliyetlerde dışarıya atılmış olduğu küçük parçacıklar ile bulaşmaktadır. Etrafında ve yakınında bulunan kişiler bu parçacıkları nefes yoluyla solumaları sonucunda hastalığa yakalanırlar. Bu parçacıklar nesnelere, yüzeylere,

kapı kolu gibi cisimlere yerleşirler. Buralara olan temas sonrasında da virüs burun, ağız, gözler aracılığı ile vücuda girebilmektedir. Bundan dolayı en az bir metre mesafe şartı getirilmiştir. Taşıyıcılık konusunda ise bireylerin hangi süre zarfında taşıyıcı oldukları tam tespit edilememektedir ve hiçbir belirti göstermeyenlerde taşıyıcı olabilmektedirler(Sağlık Bakanlığı, 2020a). Covid-19 11 Mart 2020’de Dünya Sağlık Örgütü tarafından pandemi sürecinden bu tarafa on milyonlarca insanı (Coronavirüs, 2020) etkiledi (Dünya Sağlık Örgütü, 2020). Çin’de görülmesinden sonra bütün dünyayı etkileyen Covid-19’un ülkemizdeki ilk vakası 11 Mart 2020’de tespit edilmiştir. Bu andan itibaren hızla yayılmış olan virüse karşı ülkemizde erkenden önlemler alınmaya başlanmıştır. Bunların ilk başında da sosyal izolasyon gelmektedir (Sağlık Bakanlığı, 2020b). Sosyal izolasyon ekseninde yurt dışından gelenlere 14gün karantina süresi, hastalığı geçiren veya hafif atlatanlar içinde 14 günlük karantina öngörülmüştür. 65 yaş üstü için, 20 yaş altı için sokağa çıkma yasağı getirilmiştir. 30 büyükşehir ve Zonguldak’ta sokağa çıkma yasağı getirilmiştir (İçişleri Bakanlığı,2020). Son olarak hafta sonlarında, resmi tatillerde sokağa çıkma yasağı getirilmiştir. Hafta içinde de saat 21.00 ile 05.00 arası sokağa çıkma yasağı uygulanmaktadır (İçişleri Bakanlığı, 2021).

McLuhan ve Teknolojik Determinizm

Marshall McLuhan (21 Temmuz 1911 - 31 Aralık 1980) Kanadalı iletişim kuramcısı ve eğitimcidir. Manitoba ve Cambridge Üniversitelerinde eğitim görmüştür. 1946’dan sonra Toronto Üniversitesi’nde çalışmıştır..1952’de burada İngiliz dili ve edebiyatında profesör olmuştur. ABD ve Kanada’da pek çok üniversitede konuk profesör olarak ders vermiştir. McLuhan, Gutenberg ile başlamış olan basım devriminin getirdiklerini ve elektronik devrimin getireceklerini Gutenberg Galaksisi’nde ele almıştır. Bu eserinde kullandığı "küresel köy" kavramıyla ilk medya oluşturucusu, medya gurusu kabul edilmiştir. McLuhan her bir dönemi ifade eden kültür çağında bilgiyi kaydedip yayan bir araç olduğunu ve bu aracın o kültürel dönemin karakterini oluşturduğunu vurgulamıştır. Onun bu görüşü “ortam mesajdır/ araç mesajdır” şeklinde özetlenmiştir. Önemli eserleri, Gutenberg Galaksisi, Mekanik Gelin: Sanayi İnsanının Folklorü(1951) , Medyayı Anlamak: İnsanın uzantıları, (1964), Quentin Fiore ve Jerome Agel ile,(1967), Ortam Mesajdır: Etkilerin Bir Dökümü), Fiore ve Jerome Agel ile; Küresel Köyde Savaş ve Barış,(1968), Wilfred Watson ile, Klişeden Arketipe,(1970), Kathryn Hutchon ve Eric McLuhan ile; Derslik Olarak Kent, (1977), Eric McLuhan ile; Medyanın Yasaları: Yeni Bilim, (1988) (McLhan, 2014).

1960’lı yıllarda iletişim üzerine yapmış olduğu araştırmalar ile parlamış olan McLuhan, Toronto Okulunun da kurucusu olan Kanadalı bir düşünürdür (Maıgret,2019:129). McLuhan’ın temelde yapmaya çalıştığı toplumların gelişim dönemlerini açıklayan bir teori ortaya koymaktır. Bunu

yaparken iletişim araçlarına ayrıca bir önem vermiştir. Ona göre iletişim araçları sadece kendi işlevini yerine getirmez aynı zamanda insanın şekillenmesinde, bilinçlenmesinde toplumsal alandaki değerlerinin de şekillenmesinde rol oynarlar (Özkök, 1985: 157). McLuhan bu teorileştirme çabasında bir keşif ve algı aracı olarak gördüğü (McLuhan, 2014:227) dile yönelik bu güven dolu düşünce sistemi, onun teorik çerçevesini mantık ekseninde değil, gramer ve bil hassa retorik çerçevesinde geliştirmesine katkı sağlamıştır. Bundan dolayı kurumsal düşünüş yerine duyuş(duyular) ve kavrayışa önem vermiştir. Bunun sebebi duyu ve kavramanın karşılıklı ilişkilerde bulunan karmaşık işleyişin ve sürecin farkına varılmasına imkan vermeleridir (McLuhan ve Carson, 2003: 458). Çünkü McLuhan tarihselliği belirleyen iletişimciyi sağlayan iletiden ziyade iletişimde kullanılan araçların gelişimi ve değişimi olduğunu savunur. Buradan hareketle McLuhan, insanlık tarihini iletişimsel gelişmeye paralel olarak bölümlere ayırır. Birinci evre eski çağlarda var olmuş olan, bireye doğrudan iletişime katılma imkanı tanıyan ve iletişimin içerisinde taşınmış olduğu anlamı açığa çıkarmayı sağlayan dönemdir. Mesaj iletişimde kolaylıkla bu dönemde açığa çıkarılabilir. Bu dönem soğuk iletişim araçlarının şekillendiği dönemdir. İkinci evre, hecelerin seslendirilerek alfabetik kodlamalara çevrildiği ve daha sonra kitaplaştırıldığı dönemdir. Bu dönemde alıcının iletişime etki edemediği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem sıcak iletişim araçlarının şekillendiği dönemdir. Üçüncü evre artık insanların kitabın baskılayan etkisinden kurtuldukları dönemdir. Bu dönemde televizyonun etkin olduğu, insanların artık yeniden iletişime dahil edildiği dönemdir. McLuhan çağdaş iletişim araçlarının başında kabul ettiği televizyonun yazılı iletişimin parçaladığı toplumları birleştirerek, “küresel bir köy” haline getireceğini savunur (Oskay, 1998:12-13).

McLuhan, bu evrenin temel sloganını “duymak inanmaktır” şeklinde sergiler ve işitsel uzamın yazının yaygın olduğu veya yazılı basının etkisinde kaldığı döneme oranlara daha etkili olacağını savunur. Böyle bir toplumda ayrışmalar, çatışma ve kişisel hırslar yaygın değildir. McLuhan bu toplum yapısını özellikle matbaanın yaygın olduğu zamanlarda var olmuş olan Batı toplumunun karşıtı olabilecek olan ideal bir toplum olarak var etmiştir (McLuhan ve Fiore, 2005: 48). McLuhan yazılı kültür ile birlikte işitselliğin büyülü evreni terk edilerek görselliğin nesnel dünyasına geçildiğini vurgular (McLuhan ve Fiore, 2005: 44). Bu durum, görme duyusunun hakimiyetinin doğurduğu bir tür duyu kaybı olarak anlatılabilir.¹ McLuhan için matbaa çağı yani yazılı ve görsel kültür, ulus kavramını da ortaya çıkartan şeydir. Ona göre Milliyetçilik matbaanın çocuğudur (McLuhan, 1995: 306 -309). McLuhan’a göre elektronik çağ ile birçok şey değişmiştir. Örneğin bu

¹ Benzer düşünce Gutenberg Galaksisinde McLuhan tarafından şu şekilde betimlenmiştir “göz dünyasının görece soğuk, tarafsız dünyası” (McLuhan,1995:30).

vakitten sonra artık aile kavramı eski önemini taşıyamayacaktır. Eski zamanlardaki kent anlayışı, şehir, mahalle, kasaba sureti de önemini yitirmiştir. Bu tür fiziksel alanların eski değeri kalmamıştır. Yine okul anlayışının sistemli ve sınıflı bilim anlayışı ile televizyon kültürünün sınıflamaya tabi olmayan bilgi anlayışı da çatışmaktadır (McLuhan ve Fiore, 2005: 14, 16, 18). McLuhan medya teknolojilerindeki değişimin insanlığın algısını etkilediğini belirtir (Stevenson, 2008: 200). Bu yeni yaşam tarzı içerisinde siyaset anlayışına, toplumsal sınıflara, azınlık ve çoğunluk anlayışına bakış açıları dahi farklılaşmıştır. Matbaa teknolojisi nasıl ki kamuoyunu oluşturdu ise elektrik teknolojisi de kitleyi oluşturmuştur (McLuhan ve Fiore, 2005: 22, 24, 68). McLuhan diğer iletişim araştırmacılarından farklı olarak ilk çıkış noktasını mesaj üzerinden değil o mesajı taşıyan araç (kanal) üzerinden yapmıştır. Benzer durum Innis'in iletişim anlayışında da görülür. McLuhan'ın farkı ise medyanın siyasal ve örgütsel sonuçlarından ziyade insan algılamasını nasıl etkilediği üzerinde durmuş olmasıdır (Özçetin, 2018:246).

McLuhan 'a göre bu teknolojik bir determinizmdir. McLuhan'ın teknolojik determinizmi teknolojinin yenilenerek gelişmesi ile var olmaktadır (Hartley, 2011: 244). Çünkü ona göre teknoloji sadece insanın icat edip biçim verdiği şeyler değildir. Aynı zamanda insanı yeniden biçimlendiren şeydir (Altay, 2003: 25). McLuhan medya araçları için onların ortaya çıktığı andan itibaren iyi mi yoksa kötü mü olduğuna dair tartışmaya kapılmaz. O bunların yerine medya aracının gerçek anlamını ve içeriğini oluşturmanın yine kendisi olduğunu vurgular (Rigel, 1993: 135). McLuhan'ın medyaya bakışı, medya araçlarını birer insan uzvuna benzeterek ele almasından ileri gelir. Teknolojik gelişmeler insanın bu uzuvlarının uzantısıdır ve bu uzuvları geliştirmek için icat edilirler (Erdoğan ve Alemdar, 2005:139). Özetle McLuhan teorisinde iletişim araçlarını kullananlara katılım imkanı veren soğuk iletişim araçları ile daha az katılım sağlayan sıcak iletişim araçları ayrımından yola çıkarak insanlığın teknolojik gelişimini teorileştirmiştir. Sözlü iletişimin yoğun olduğu kabile çağından, matbaanın oluşturduğu yazılı kültür ile bireyselliğin arttığı matbaa çağına geçilmiştir. Daha sonra hem görme hem de işitme duyusunun etkin olduğu elektronik çağa geçilmiştir. Bu elektronik kabileciliktir. Televizyon sayesinde de herkesin herkesten haberdar olduğu "küresel köye" ulaşılmıştır (Maigret, 2019: 131). McLuhan'ın bu teorileri özellikle 1990'larda internetin yaygınlaşması ile tekrardan gündeme getirilmiştir. Son on yıldır da teknolojik gelişmelerin insan üzerindeki etkileri çerçevesinde tekrardan değerlendirilmeye başlanmıştır (Atalay, 2018: 28-29).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İki veya daha fazla kişinin bir araya gelerek kendi aralarında geliştirdikleri uzun ve kısa süreli ilişkilere sosyal ilişki denilir. Sosyal olgu ve olaylarda bu sosyal ilişkiler sonucu kurulurlar

(Kızılcelik ve Erjem, 1996: 495,519). Sosyolojik alandaki bu ilişkisellik tek başına sadece karşılıklı ilişkiler yumağından meydana gelmez. Toplumsal alan biçimlenirken toplumsalın içerisinde yer alan en kk sistem olan hücre biyolojik sistemi etkiler. Biyolojik sistem bireyi ve bireyin davranışlarını etkiler. Bireysel sistem toplumsal sistemi ve toplumsal davranışları etkiler. En son tüm bunların birleşimi olan sistem meydana gelir. Bundan dolayı her sistem, bir seviyeye bağlı olarak o seviyenin işleyişini etkiler. Biyolojik bağışıklık sistemi hücre düzeyinden, insanın sağlık davranışları da bireylik düzeyinden, kendilikten, sosyal sistem de toplum düzeyinden sorumludur (Saad ve Prochaska, 2020:4). Bundan dolayı mikrobiyolojik anlamda ortaya çıkabilecek bir sorun davranışlara, oradan toplumsal alışkanlıklara dönüşebilmektedir (Saad ve Prochaska,2020: 5). Covid-19 sürecinde devletin almış olduğu kararlar çerçevesinde ulus olarak birlikte hareket etmek bu durumun göstergesidir. Covid-19 post- modern çağda hem ülkeleri ulusal sistemi içerisinde hem de uluslararası sistemdeki düzen ekseninde birçok yönden sınadığı gibi devletlerinde kapasitelerini ortaya çıkarmıştır. Covid-19 sürecini iyi yönetmek ve en az can kaybı ve ekonomik istikrarsızlık ile kapatabilmek, krizi iyi yönetebilmek devletler açısından önem arz etmiştir. Çoğu büyük devletin bu süreçte bocalaması onların uluslararası sistemde grldği kadar kriz yönetmek konusunda kapasitelerinin olmadığını göstermiştir. Bir başka Şey Covid-19 süreci toplumsal dayanışma anlamında edinilmiş olan toplumsal genlerin önemini de göstermiştir. Durkheim'in dayanışma kuramında bahsettiği gibi bireysel dayanışmayı bu zamana kadar toplumsal dayanışmaya önceleyen ülkelerin krizi yönetmekte zorlandığı görülmektedir. Oysa lkemizdeki gibi toplumsal dayanışmanın ağır bastığı ve annee kültürünün de yıllardır benimsettiği dayanışma kültürü bu süreçte önemini gözler önüne sermiştir.

Modern toplum içerisinde belirsizliğin oluşturduğu tedirginlik ve riskleri taşıyan bir toplum anlayışını taşır. Modern toplum anlayışında bireysellik ön plana çıkmaktadır. Bireysellikte belirlenimsizlik ve kimliksizliği beraberinde getirmektedir. Bu durumda toplumu risklere karşı zorlamaktadır (Bauman, 2003: 127-130). Risklerin belirsiz olması nlem oluşturma konusunda yetersizlikleri beraberinde getirmektedir (Soydemir, 2011: 171-173). McLuhancı sentez de bu belirsizliğin çıkış noktasını oluşturan bireysellik matbaa çağında başlamıştır. Çünkü McLuhan'a göre szli kültür ile var olan o birliktelik, paylaşımcılık matbaa ile yerini kitaplardaki bilgilere bıramıştır. Kitaptaki bilgileri tek başına öğrenebilen insanlar szli kültürden uzaklaşıp kendi odalarına çekilmişlerdir. Matbaa sayesinde bilgi kitaplar sayesinde başka kişilere ihtiyaç duyulmadan öğrenilebilmektedir (Laughey, 2007: 35). Elektrik gücünün sağladığı yndeşlik ve sayısallaşma ise ses, video, grafik, fotoğraf, müzik, animasyon gibi her türlü iletişim yöntemi ile ulusal ve uluslararası alanda mümkün hale gelmiştir (Yıldırım, 2010: 231).Kitabın en iyi dost

olduğu bu çağda sözlü ve yazılı kültürün birleşmesi ise televizyon ile mümkün olmuştur. Televizyon ile başlayan bu elektronikleşme matbaanın neden olduğu yalnızlaşmayı ve farklılaşmayı ortadan kaldırarak aynılaşmaları beraberinde getirmiştir. Kitaplar ile herkes okuduğundan farklı sonuç çıkarabilirken televizyon ile aynı şeyi seyredip, görüp işitmek aynı şekilde düşünmeyi mümkün kılmıştır. İnternet ile birlikte bu daha devasa boyutlara ulaşmış McLuhan'ın bahsettiği küresel köyü kurduğu dijital ağlarla oluşturmuştur. 21.yy'ın Bilim Çağı olduğunu gösteren ve simetrik savaşların yerini biyolojik savaşların aldığını gösteren Covid-19 salgını temel çerçevede bir küresel tehdit olarak değerlendirilebilir. Fakat süreçsel alanda göz önüne alındığında bir salgından öte bilimin de anlamının değişimini sağlayan ve küresel ile ulusalı yeniden karşı karşıya getiren bir olgudur.

Covid- 19 küreselleşme karşıtlığını ulusallığın lehine olacak şekilde arttırmıştır. Covid-19 ile baş etme çabaları neoliberal düzenin kırılma eğilimini ortaya çıkarmıştır. Ulusallığın ağırlık kazandığı alanda neoliberal küreselleşmeye karşı tepkiler artmaktadır (Dimoluas, 2020'den aktaran Boschele,2020: 4435). Covid-19 dünya düzeninde küreselleşme kavramının geri plana ittiği ulusallığı aşamayacağını ona ihtiyaç duyacağını göstermiştir. Bu durum küreselleşmenin eksik bir boyutunu açığa çıkarmıştır. Bu eksiklik ulus devlet anlayışının önemsenmemesi ve ulus öteciliğin, küreselleşmenin haddinden fazla önemsenmesidir (Flew, 2020: 1'den aktaran Boschele,2020: 4432). Yine küresel ağlar ile bireyleri ortak bir iletişim etrafında toplayan, ulus devletlerin geleneksel rollerini görünmez hale getirirken diğer taraftan bu yapılanmada ulus devletlerin kendi siyasi sınırlarını çizip, ulusala gruplarla bu sınırları korumaya çalıştıkları görülür (Gaddedu, 2019: 1'den aktaran Boschele,2020: 4432). Avrupalı ülkelerin pandeminin ilk aylarında sınırlarını dışarıya karşı kapatmaları gösterilebilir. Bu durum Dünyayı etkileyecek boyutta bir kriz ortamında ulusal güçlerin öncelikli sırada olduğunun göstergesidir (Alexandrova-Ar-batova, 2020: 10'dan aktaran Boschele,2020: 4435).

Bir başka şey küresel ağ toplumu uluslararası alanda hükümet ve sivil toplumların ortaya çıkmasına imkan tanımaktadır. Bu yapılar sayesinde ulus devletler yeni yapılanmaya uyum sağlayacak şekilde dönüştürülmektedir. Bu şekilde etkili siyasi güçler bölgesel, ulusal, uluslararası faktörler arasında paylaşılmış ve kendi aralarında karşılıklı alış veriş tabii tutulmaktadır (Flew,2020:3'den aktaran Boschele, 2020: 4434).Covid-19'un ortaya çıkarmış olduğu bu durum McLuhan'ın dünya küresel bir köye dönecektir ve ulusal değerler ve ulus devletlerin ortadan kalkacağına dair hipotezini zedelemektedir. Yani küresel köy olmak ulusallığı ve geleneksel değerleri ortadan kaldırmamaktadır. İnsanların televizyon ile aynı düşünüp, aynı tepkiyi vermesi, farklılıkların ortadan kalkması söz konusu olamamaktadır. Tam tersine ulus devletlerin ve ulusal değerlerin

küreselleşmenin getirdiği ve teknolojinin getirdiği yeniliklere paralel olarak değişip, dönüşerek sürdürülmektedir. Covid-19, McLuhan'ın duyulara hitap eden bir iletişimin veya teknolojinin belirleyiciliğinin sınıf, coğrafi aidiyet, dini unsurlardan fazla olduğunu da göstermektedir. Örneğin üst sınıf aydın kitle çalışmasına uzaktan devam ettiği için kurallara daha az uyarken çalışan işçiler daha çok dikkat etmekte, Fransa milli değerlerine aşırı düşkün ama en fazla vakaya rastlanılan ülkelerdendir. Dini anlamda ise tek Tanrılı dinlerde veya inanan kesimde kul hakkı vb. anlayıştan dolayı vakalar daha az ya da çoksa da azalabiliyor, inançsız veya çok tanrılı yerlerde daha yaygın. Özellikle Amerika'da asansör tuşlarını yalamak gibi virüsü arttırıcı hareketler görülmüştür. Bu açıdan bakınca McLuhan'ın iletiden çok aracın önemini vurgulaması tutarlıdır. Yer, zaman, bağlar değişse de her bireyin algıda ağır basan bir duyusu illaki vardır. Bundan dolayı iletinin ne kadar çok duyu tarafından algılanmasını sağlanırsa o kadar hızlı yayılır ve kabul edilir. Yani araçlara, eşik bekçilerine gerek kalmaz. Covid-19 süreci de gerek mesafe, mekan yönünden gerekse toplumsal farklılıklar yönünden küresel köyün iletişim araçları, elektrik gücü gerçekleştirebildiğinin göstergesidir. Küçük bir farklılık olarak, McLuhan ulusalın kaybolacağını vurgularken Covid-19 süreci, bireylerin tedbirlere uyması ve karantinede daha çok birlik olmaya, aile olmaya, geleneksel ve geçmişe duydukları özlemin arttırması ile küreselin yeniden ulusalı ürettiğini ve önemini ortaya çıkardığı söylenebilir.

Covid-19 süreci McLuhan'ın küresel köy teorisinin ve teknolojik determinizminin sorgulanmasıyla birlikte birçok soruyu da akıllara getirmiştir. Siyasi çerçevede kutuplaşmış olan demokrasilerin aynı potada buluşturulmasının mümkünlüğü, erk ile vatandaşın birlikteliklerinin güçlendirilmesinin olanağı gibi soruları beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte dünya çapındaki büyük bir tehdit olan pandemi ulusal birlikteliği ve birlikte hareket etmeyi sağlamıştır. Fakat beraberinde ötekileştirmeleri de getirmiştir. Pandemi dönemi tanıdık ve bildik kişilerle teması ve yakınlaşmayı sağlarken azınlık ve yabancılara karşı ön yargıların açığa çıkartıldığı bir dönemdir. Bu durumun örnekleri daha önceki çağlarda görülmüştür. Örneğin Ebola salgımında Afrikalılara karşı bir ön yargı ve dışlama oluşmuştur. Pandemi gibi büyük çaplı tehditler ulusal ve uluslararası alanda bir günah keçisi bulmaya insanları sevk etmektedir. Nefret ve yabancı düşmanlığı gibi konularda küresel anlamda artışlar yaşanmaktadır (Quarcoo ve Kleinfeld, 2020:1, 2'den aktaran Boschele,2020: 4437,4433). Covid-19 sürecinde de Çinlilere karşı bir tür yabancı düşmanlığı ve nefret söylemleri ortaya çıkmıştır. Aşının denendiği bu süreçte dahil insanların aşı olduktan sonra Çinlilere benzeyeceği şeklinde benzetmelerde bulunarak durumu yansıtmaları bunun bir göstergesidir. Burada McLuhan'ın televizyonun aynı düşünceyi üretmeyi sağlayarak küresel bir köye dönüştüreceği iddiası varlığını göstermektedir. Çünkü sosyal medya ve diğer iletişim araçları

ile nefret duygusu ve onun dile getiriliş biçimleri, duyguların ve düşüncelerin ifade edilişleri benzerdir. Aynılaşmaktadır. McLuhan'ın anlayışı ekseninde Covid-19 sürecine bireylerin ilk başta uyması ve korkması olayın televizyon, internet gibi işitsel, görsel araçlarla duyurulması ve bireylerin durumdan hızlıca haberdar olması etkili olmuştur. Yine dünyanın bir ucundaki haberin tüm dünyaya ulaşması küresel köy anlayışını desteklemektedir.

Salgın ve pandemi süreçlerinde birlikte çalışması gereken gruplar mevcuttur. Bunlar halk, Sağlık Bakanlığı ve teşkilatı, çalışanları, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı ve medyadır (Ceyhan, 2006: 88). Kitleleri örgütlemesi ve diğer kurumsal ile halk tabanını ortak bir paydada buluşturarak uyuma destek vermesi yönünden medya burada ayrıca önem arz etmektedir. Özellikle McLuhan'ın teknolojinin insan duyularının bir uzamı olduğunu vurgulaması ve duyular üzerinden iletişimin etki alanının ve biçimlendirme gücünün arttırdığını vurgulaması ilginçtir. Bu ilginç varsayımın tutarlılığı da yine Covid-19 sürecindeki karantina, sokağa çıkma yasağı gibi evde kalarak alınan tedbirlerde kendisini göstermiştir. Tedbirlerin duyurulurken ki sözlü, görsel, yazılı şekilde de birden fazla duyuya hitap edecek şekilde olması etkinliğini arttırmıştır. Yani duyu organlarının hakimiyet alanı arttırıldıkça bilişsel olarak iletinin kabulü kolaylaşmaktadır. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) her yıl "Hane Halkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması"ni yaparak, sonuçlarını duyurmaktadır. TÜİK'in 2019 verilerine göre Türkiye genelinde internete erişim oranı 94,9'a ulaşmıştır. Bu yüksek oranda internete erişimin aracı olarak 98,7 oranında akıllı telefonların kullanıldığını görülmektedir (TÜİK,2020). "Hootsuite" ve "We Are Social" internet platformları her yıl küresel internet ve sosyal medya kullanım istatistiklerini içeren bir rapor yayınlamaktadır. Verilere göre, mobil internet kullanımının yarısını içermektedir. Sadece Whatsapp, Facebook, Twitter, Instagram ve Youtube sosyal medya platformlarında 7.5 milyar aktif kullanıcı bulunmaktadır (Digital, 2020). Ayrıca ilgili rapor analizinde Türkiye'de kullanıcılar internette 7,5 saat, sosyal medyada 3 saat vakit geçirdiği görülmektedir. İnternet kullanıcılarının %93'ü internette online video izlemekte, %45'i blog yayınları ile vakit geçirmekte, %72'si internet servisleri üzerinden müzik dinlemektedir (Digital, 2020). Bu durum olaylardan haberdar olmak içinde akıllı telefonların hem kullanım kolaylığı hem de birden fazla duyuya (görme, işitme, dokunma gibi) hitap etmesinin bir nedenidir. Akıllı telefonlar bireye konum olarak da daha yakındır. Yani bir bağlılıktan ziyade bir arkadaş, paydaş işlevi de görmektedir. Bu durumda yine McLuhan'ın önemli olanın mesaj değil mesajı ileten kanal olan aracı vurgulamasına örnektir. Covid-19 ile birlikte yaygınlaşan ve eğitim hayatının vazgeçilmezi olan uzaktan eğitim süreci de McLuhan'ın toplum nasıl ki teknolojiyi şekillendiriyorsa teknolojide toplumu şekillendirmektedir varsayımını

desteklemektedir. Artık tecrübenin, deneyimin adı teknoloji olmuştur. Bireyler bu konudan şikayetçi olsalar da okuyan da okumayanda bilgisayarla tanışmıştır.

KAYNAKÇA

Altay, D. (2003). Küresel Köyün Medyatik Mimarı: Marshall McLuhan. Kadife Karanlık. (1-73). Ed. Nurdoğan Rigel, Gül Baltuş . İstanbul: Su Yayınları.

Arık, F. Ş. (1991). Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları. **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 15(26), 27-57.

Atalay, G. E. (2018).Dijital Çağda Marshall McLuhan'ı Yeniden Düşünmek: Bir Uzantı ve Ampütasyon Olarak Yeni Medya Teknolojileri” **Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi**, Cilt 4, Sayı 6, s. 27-48.

Bauman, Z. (2003). Modemlik ve Müphemlik. Çev. İsmail Türkmen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Boschele, M. (2020). Küreselleşme Paradigması Ve COVID 19 Krizinde Medya Üzerine Bir Değerlendirme. **OPUS–Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi**, 16(31), 4430-4444. DOI: 10.26466/opus.795725.

Ceyhan, M. (2006). Avian İnfluenza (Kuş Gribi, Tavuk Vebası): Yaşadığımız Bir Salgının Ardından. **Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi**, 49, 81-89.

Coronavirüs, (2020). Johns Hopkins Üniversitesi Coronavirus Kaynak Merkezi. Johns Hopkins Üniversitesi Sistem Bilimi ve Mühendisliği Merkezi (CSSE) tarafından COVID-19 kontrol paneli. 2020 , <https://coronavirus.jhu.edu/map.html>. Erişim tarihi:18.01.2021.

Covid19, (2021). <https://covid19.saglik.gov.tr/tr-66300/covid-19-nedir-.html>, erişim tarihi,18.01.2021.

Çelik, A. (1998). Bilgi Toplumu Üzerine Bazı Notlar. **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, 15(1). 53-59.

De Wit, E., Van Doremalen, N., Falzarano, D. ve Munster, VJ (2016). SARS ve MERS: Yeni Ortaya Çıkan Koronavirüslere İlişkin Son Bilgiler. *Doğa İncelemeleri Mikrobiyoloji* , 14 (8), 523-534. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7097822/>erişim tarihi: 26.01.2021.

Dijital. 2020. <https://wearesocial.com/blog/2020/01/digital-2020-3-8-billion-people-use-socialmedia> Erişim Tarihi: 18.01.2021.

- Dünya Sağlık Örgütü, (2020). Dünya Sağlık Örgütü. DSÖ Genel Direktörü'nün COVID-19 - 11 Mart 2020 hakkındaki medya brifingindeki açılış konuşması, <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-covid-19-hakkında-medya-brifingi> - 11 Mart 2020. Erişim Tarihi: 18.01.2021. Dünya Sağlık Örgütü, (2020). Nedeni bilinmeyen zatürre - Çin: salgın hastalık haberleri. Cenevre: Dünya Sağlık Örgütü, 5 Ocak 2020 (<https://www.who.int/csr/don/05-january-2020-pneumonia-of-unkown-cause-china/en/>). Erişim tarihi:18.01.2021.
- Erdoğan, İ. ve Alemdar, K. (2005). Öteki Kuram: Kitle İletişim Kuram ve Araştırmalarının Tarihsel ve Eleştirel Bir Değerlendirmesi. Ankara: Erk Yayınları.
- F. Fejes (1994). Eleştirel Kitle İletişim Araştırması ve Medya Etkileri. Çev ve der: M. Küçük. **Medya, İktidar, İdeoloji**. Ankara: Ark Yayımevi.
- Genç, Ö. (2011). Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri. Tarih Okulu. 10, 123-150.
- Hartley, J. (2011). Communication, Cultural and Media Studies: The Key Concepts. London: Routledge.
- İçişleri Bakanlığı, (2021). Koronavirüs ile mücadele kapsamında- yeni kısıtlama ve tedbirler genelgesi, <https://www.icisleri.gov.tr/koronavirus-ile-mucadele-kapsaminda-sokaga-cikma-kisitlamalari---yeni-kisitlama-ve-tedbirler-genelgesi/>Erişim tarihi: 27.01.2021.
- İçişleri Bakanlığı. (2020). <https://www.icisleri.gov.tr/31-ilde-30042020-03052020-tarihlerinde-uygulanacak-sokaga-cikma-kisitlamasi> Erişim tarihi: 17.05.2020.
- İstek, E. (2017). Avrupa'da Veba Salgını Ve Salgında Din Faktörü (Viyana Örneği). **Tarih Araştırmaları Dergisi TAD**, 36(62), 173-204.
- Kızılcık S. ve Erjem Y. (1996), Açıklamalı Sosyoloji Sözlüğü. İzmir: Saray Kitabevi.
- Laughey, D.(2007). Key Themes in Media Theory. New York: Open University Press.
- Maigret, É. (2019). Medya ve İletişim Sosyolojisi. Çev. H. Yücel. İstanbul: İletişim Yayınları.
- McLuhan, M. (2014). Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: Yapı kredi Yayınları.
- McLuhan, M. ve Carson, D.(2003). The Book of Probes, Corte Madera, Gingko Press.
- McLuhan, M. ve Fiore, Q. (2005). Yaradığımız Medya: Medyanın Etkileri Üzerine Bir Keşif Yolculuğu, Çev. Ünsal Oskay, İstanbul: Merkez Kitaplar.

- McLuhan, M.(1995). Gutenberg Galaksisi: Tipografik İnsanın Oluşumu, Çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul: YKY.
- Oskay, Ü. (1998). Yıkanmak İstemeyen Çocuklar Olalım. İstanbul: YKY.
- Özçetin, B.(2018). Kitle İletişim Kuramları, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özdemir, H. (2005). Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914 –1918. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları XVI Dizi – Sayı 104.
- Özer, S. (2016). I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nde tifüs (Lekeli Humma) Salgını. Belleten, LXXX (287), 219-260.
- Özkök, E. (1985). İletişim Kuramı Açısından Kitlelerin Çözülüşü. Ankara: Tan Yayınları.
- Rigel, N. (1993). Kağıt Kaplanlar. İstanbul: Der Yayınları.
- Saad, J. M., ve Prochaska, J. O. (2020). A Philosophy of Health: Life As Reality, Health As A Universal Value. Palgrave Communications, 6(1), 1-11.
- Sağlık Bakanlığı. (2020a). COVID-19 (SARS-CoV-2 Enfeksiyonu) Rehberi. <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66301/covid-19-rehberi.html/> Erişim Tarihi: 27.01.2021.
- Sağlık Bakanlığı. (2020b). COVID-19 - Yeni Koronavirüs Hastalığı Güncel Durum. <https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66301/covid-19-rehberi.html/> Erişim Tarihi: 27.01.2021.
- Soydemir, S. (2011). Modernizmin Karanlık Yüzü: Risk Toplumu. Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi. 3- (2), 169-178.
- Stevenson, N. (2008). *Medya Kültürleri. Sosyal Teori ve Kitle İletişimi*. Çev. Göze Orhon – Barış E. Aksoy. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Temel, M. K., Ertin, H. (2020). 1918 Grip Pandemisi Kıssasından Covid-19 Pandemisine Hisseler”. **Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi**, 25 Ek Sayı 1., 63-78.
- TUIK (Türkiye İstatistik Kurumu). (2020). http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1028 Erişim Tarihi: 28.05.2020.
- Türk, A., Ak Bingül, B., Ak, R. (2020). Tarihsel Süreçte Yaşanan Pandemilerin Ekonomik ve Sosyal Etkileri. Gaziantep Üniversitesi Journal of Social Sciences, Cilt 19, Covid-19 Özel Sayısı, 612-632. DOI:10.21547/jss.766717.
- Wikipedia, (2021). https://tr.wikipedia.org/wiki/COVID-19#cite_note-3, Erişim Tarihi 26.01.2021.

Yelin, D., Wirtheim, E., Vetter, P., Kalil, AC, Bruchfeld, J., Runold, M., ... & Leibovici, L. (2020). COVID-19'un Uzun Vadeli Sonuçları: Araştırma İhtiyaçları. *Lancet Enfeksiyon Hastalıkları* , 20 (10), 1115-1117.

Yıldırım, B. (2010). Gazeteciliğin Dönüşümü: Yöndeşen Ortam Ve Yöndeşen Gazetecilik. **Selçuk İletişim Dergisi**, Konya. Cilt: 6 (2). 230-253.